

УДК 339.727 (477.5216)

Е.О. Хряпін

ОРГАНІЗАЦІЙНІ ФОРМИ УТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ ІНОЗЕМНИХ КАПІТАЛІВ І ПІДПРИЄМНИЦТВА УКРАЇНИ (НА ПРИКЛАДІ ДОНЕЦЬКО-КРИВОРІЗЬКОГО БАСЕЙНУ 1861-1914 рр.)

У статті розглядаються питання щодо організаційних форм діяльності іноземних капіталів та підприємництва в Донецько-Криворізькому басейні 1861-1914 рр., які набули поширеного розвитку в галузях промисловості. Проаналізовано, що серед яких галузей промисловості мали місце переважаючі прояви організаційних структур іноземного походження, участі закордонних партнерів у вітчизняних підприємствах, особливостей ведення бізнесу та господарської політики, фінансових можливостей іноземних підприємців.

Ключові слова: іноземний капітал, основний капітал, підприємці, акціонерні товариства, товарищество на паях, одноосібні приватні підприємства, інвестиції.

В статье рассматриваются вопросы относительно организационных форм деятельности иностранных капиталов и предпринимательства в Донецко-Криворожском бассейне 1861-1914 гг., которое приобрели свое развитие в отраслях промышленности. Проанализировано, что среди каких отраслей промышленности имели место преобладающее проявление организационных структур иностранного происхождения, участия зарубежных партнеров у отечественных предприятиях, особенностях ведения бизнеса и хозяйственной деятельности, финансовых возможностей иностранных предпринимателей.

Ключевые слова: иностранный капитал, основной капитал, предприниматели, акционерное общество, товарищество на паях, частно-индивидуальное предприятие, инвестиции.

In the article such questions are observed: the organization of forms of activities of foreign capital and activities in Donets-Krivy Rig basin 1861-1914, wide spread in spheres of industry. Analyze among which spheres of industry were specific manifestation of organizational structures of foreign origin, financial opportunities, taking part of foreign partners, in native communities, specifics of dealing with business and economical politics by foreign capitals.

Key words: foreign capital, basic capital, entrepreneurs, stock corporation, investments.

Постановка⁷проблеми. У другій половині XIX – на початку XX ст. у розвитку України відбувається формування провідних галузей промисловості з використанням іноземних інвестицій та участі закордонних підприємницьких верств, насамперед у Донецько-Криворізькому басейні. Бельгійські, французькі, німецькі, англійські капітали становили більшу частину залучених інвестицій, а серед підприємницьких верств був більш широкий спектр учасників, що обумовлював використання різних організаційних форм заснування та діяльності підприємств у басейні.

Аналіз актуальних досліджень. Проблеми вивчення та аналізу структури іноземних інвестицій, становлення організаційних форм підприємств, утворення і відкриття їх структурних підрозділів досліджували у різні періоди вітчизняні вчені П.В. Оль, В.С. Зів, А.Г. Задера, І.В. Фолюшевський, Т.К. Пажитнова, В.І. Бовикін, Ю.В. Макогон, Р.А. Баклагіна, В.І. Овінников та зарубіжні фахівці П. Грегори, Р. Жиро,

О. Крісп, Й. В. Пеетерс, Т. Оуен [5, 8, 12, 13, 16, 18, 20, 29, 30-33]. Серед робіт, що висвітлювали проблему іноземних інвестицій в акціонерно-пайових підприємствах доробок П.В. Оля є найгрунтовнішим, В.С. Зів розглядав форми залучення німецьких інвестицій як акціонерних товариств або одноосібних приватних підприємств, В.І. Бовикін визначив пріоритети з вивчення іноземних капіталів до акціонерних товариств [5, 13, 18]. Зарубіжні автори висунули персоніфікований аспект аналізу іноземних власників у торгових домах та акціонерно-пайових підприємствах [30-33]. Для досягнення поставлених завдань використовувалися друковані офіційні документи, що видавались протягом 1881-1917 рр., винятково важливою є фабрично-заводська, акціонерно-пайова, фінансова статистика, що представлена загальноросійськими і регіональними довідниками. Джерела з архівних фондів Росії й України, як центрального, так і обласного підпорядкування, матеріали центральної, регіональної й галузевої періодичної преси, спогади і мемуари відомих підприємців.

Метою даної статті є з'ясування організаційних форм властивих для залучення та діяльності іноземних капіталів й підприємництва у галузях промисловості Донецько-Криворізького басейну 1861-1914 рр.

Виклад основного матеріалу. Одним із найбільш звичних шляхів залучення іноземних коштів до промисловості стали торгові дома, що об'єднували капітали членів родини, близьких родичів та знайомих. Розрізняли два види торгових домів: повні товарищества і змішані товарищества на довірі. У товаристві на довірі учасники несли відповідальність за справи у межах внеску (паю), вони не входили до складу правління, але відповідно свого паю отримували частку із прибутку. Така форма підприємства ставала придатною у випадку, коли власники побоювались втручання у справи зі сторони, що було характерно для перших поколінь підприємницьких верств. Товарищества на довірі отримали розвиток у середовищі іноземців, зокрема вихідців із Німеччини, Великобританії, Франції, Греції, які для збільшення капіталів залучали своїх співвітчизників. До таких належав торговий дім "Є.І. Скараманга, О.Я. Фельдман і К°". До його сфери діяльності потрапили: виробництво і торгівля сільськогосподарськими знаряддями, гірнична справа, галузь будівельних матеріалів Катеринославської губернії та Обл. Війська Донського. Співвласник торгового дому Є.І. Скараманга (грец. під.), також долучив у 1871 р. до справ у м. Бахмут таганрозького купця І.П. Скарамангу (грец. під.) і його дружину А.Є. Скарамангу (грец. під.) до видобування кам'яної солі. У 1873 р. А.Є. Скараманга орендувала у Бахмутського міського товариства право добування на міській землі виварної та кам'яної солі терміном на 81 рік. Орендні умови між управою м. Бахмут і підприємством А.Є. Скараманга становили такі положення: підприємство повинно платити до міського доходу за перші 10 років орендного терміну по 200 крб. за рік, за 20 років – по 300 крб., за 30 років – 400 крб., за 40 років – 500 крб., за кожний із наступних 41 рік по 1000 крб. за рік. Після завершення орендного терміну солеварний завод зі всіма приміщеннями переходив у власність м. Бахмута. Будівництво соляної варниці здійснював франц. інж. Данфера. Управляючим цього підприємства працював А.Г. Пелегриніо (грец. під.) [1, с.336-339; 2, с.238]. На початку ХХ ст. А.Є. Скараманга, що переїхала на постійне мешкання до Парижа мала два солеварні заводи в м. Бахмуті, на трьох свердловинах використовувалось 3 парові машини. Директорами і завідувачами підприємств залишалися бути А.Г. Пелегриніо та Д.Б. Брусиловський, завідувач

майстернею Е.І. Луїс (брит. під.) [3, с. 98; 4, с. 256].

У 1872 р. П. Скараманга (грец. під.) разом із російськими партнерами кн. Е. Ухтомським, О. Мочалинським, М. Новиковим, О. Литвиновським заснували "Таганрозьке товарищество постачання залізниці приладдями". Товарищество придбало у власність у м. Таганрог вагонний завод з слюсарнею та меблевою майстернею і відкривало комерційне депо для завезення залізничного устаткування з-за кордону. Основний капітал становив 300000 крб. (600 паїв по 500 крб.). Засновники додатково отримали дозвіл на володіння обіговим капіталом в 100000 крб., випустивши 800 облігацій по 125 крб. За п'ятнадцятирічний період товарищество збудувало невеликий завод, устаткований 1 паровим молотом в 5 кінських сил, 3 горни, 6 різних верстатів для обслуговування, ремонту залізничного і морського транспорту [7, с.1459; 27, с.337]. На жаль, інформація про подальшу діяльність товарищества відсутня у джерелах.

З 1882 р. І.А. Скараманга (грец. під.) став власником біля м. Таганрог вапняного і цегляного заводів, що давали 12000 крб. доходу за рік. На початку ХХ ст. підприємство "І.А. Скараманга і Спадкоємці" збільшило річну продуктивність до 35000 крб., а очолив його син М.І. Скараманга (грец. під.) [28, № 214(В)].

У 1890 р. розпочинає свою діяльність "Донецьке кам'яновугільне товарищество "Коренев і Шипілов" з основним капіталом 300000 крб., розділеним на 300 іменних паїв по 1000 крб. Засновниками товарищества стали Г.А. Коренев, П.О. Шипілов, торговий дім "І.В. Щукін у Мокві". Підприємство було утворено на основі російського статуту, а до участі залучені французькі інвестори. До складу правління входили чотири особи, з яких були французькими громадянами – директори К.П. Венсан, А. Наве [4, с.22]. Протягом десяти років підприємство стало одним із високоприбукових. Так, якщо 1892 р. дивіденд становив лише 5%, то 1900 р. досягав 38% максимального показника у галузі. До початку ХХ ст. у підприємства залишався акціонерний капітал 300000 крб., запасний – 58205 крб., амортизаційний – 190993 крб. [10, с.21; 11, с.504-505]. За наступні роки підприємство збільшує основний капітал до 2 млн крб., який дорівнював 2000 іменних паїв по 1000 крб., (що утримувався до завершення діяльності), запасний – 130219 крб. За цей період діяльності паї товарищества були повністю депоновані бельгійським акціонерним товариством "Compagnie generale des charbonnages", що стало його новим власником, хоча частка французьких інвестицій зберігалась у 700000 крб.,

так Е. де Сенсе (франц. гр.) – 200 паїв, К.П. Венсан (франц. гр.) – 10 паїв, Ф.К. Лежен (франц. гр.) – 10 паїв. Виплата дивідендів пайщикам товарищества здійснювалась в банках: Салер, Демаши і К в Парижі та Північному і Російсько-Азіатському в Харкові. Правління перебувало на копальні “Золота” ст. Маріївка, члени правління Е. де Сенсе, С.С. Манціарли, М.М. Ляпін, директор-розпорядник В.Я. Кошелєв [9, ф.71, оп. 3, спр. 612, арк. 93, 109; 18, с.16].

Наступною формою надходження іноземних інвестицій були акціонерно-пайові підприємства (акціонерні товариства і товарищества на паях), що утворювали основний, облігаційний капітал шляхом випуску і розміщення акцій, облігацій або паїв на біржах. Акціонерні товариства досить часто виникали на основі діючих підприємств, а товарищества на паях намагались розширювати сімейну та індивідуальну справу. Як приклад необхідно назвати у 1892 р. поблизу ст. Краматорськ Ізюмського повіту Харківської губернії “Товариство котельних і механічних заводів В. Фіцнер і К. Гампер” розпочало будівництво машинобудівного заводу, а в 1896 р. підприємство стало до ладу. З метою забезпечення власного виробництва якісними металом компанія організує металургійне виробництво. 15 травня 1899 р. було утворено “Краматорське металургійне товариство” з акціонерним капіталом 4,5 млн крб., розділеним на 9000 акцій по 500 крб. Власниками компанії були прусський підданий В. Фіцнер і швейцарський громадянин К. Гампер, які мали однойменне підприємство у Петроковській губернії Царства Польського, що володіло контрольним пакетом акцій у 6738 по 500 крб. українського підприємства. Краматорське товариство діяло в злучі з німецькими фірмами Trocken-Gasreinigung G. m. b. H. Dinger-Halbergerhuetten-Zschocke, Zweibruecken; Maschinenbau-Actiengesellschaft Tigler, Duisburg-Meidersch, Allgemeine Brickettierung Gesellschaft, Berlin [7, с.135; 22, ф. 23, оп.24, спр.629, арк. 1-2]. На 1900 р. підприємство мало основний капітал 6750000 крб., оформило облігаційну позику на суму 3375000 крб, прибуток складав за перший рік діяльності 81151 крб., дивіденд не видавався. До складу правління входили: голова Е.А. Борзиг (нім. під., Берлін), віце-голова К. Шейблер (бел. під., Лодзь), директори – А.Р. Бідерман, В.М. Моржицький, А.К. Юнг (нім. під.), С.Й. Велиховський, Л. Мауве (нім. під.), А.Т. Драминський, бухгалтер правління – Б.М. Моржицький. Директор-розпорядник – П.К. Томас, комер. директор – Я. Як, директор заводу – М.Ф. Хоржевський. За період 1900-1914 рр. компанія збільшує основний капітал до 10 млн крб. Інтереси німецьких і австрійських ак-

ціонерів підприємства обслуговували “Deutsche Bank” “Bank fur Handel & Industrie”, серед яких були А. Борзиг (4840 акцій), Е.А. Борзиг (2040 акцій), І. Рейш (60 акцій), В.Л. Велліш (австр. під.) – 40 акцій. Директором-розпорядником був Л.С. Гужевський, його заступник І.А. Бернацький, завід. комер. част. Е.Е. Протце (нім. під.). Правління було у Варшаві, його голова П. Држевецький, віце-голова А.Р. Бідерман, члени Б.В. Генрих (франц. гр.), Б. Лютостанський, К. Папроцький, А. Холевський, Я. Суржицький [9, ф.3, оп.287, спр.4744, ч.2, арк.166-167; ф.21, оп.3, спр.6, арк.1;спр.303, арк.46; 23, ф.23, оп.24, спр.629, арк. 233-233 зв.].

Викликає зацікавлення з’ясування історії розвитку серед цього типу підприємств, утвореного 1873 р. французького “Гірничого і Промислового товариства”, що розпочало діяльність у травні 1875 р. у Бахмутському повіті Катеринославської губернії з акціонерним капіталом 20 млн фр. У травні 1873 р. її власники придбали у поміщика М.М. Шабельського за 200000 крб. ділянку землі 1976 десятин біля с. Курахівка. На початкове облаштування шахти витрачено 580000 крб. У середині 70-х XIX ст. товариство орендувало на 36 років нові земельні ділянки з покладами вугілля у місцевих поміщиків родини Рутченко та Мандрики [9, ф.3, оп.282, спр.866, арк.5 зв.; 14, с.17]. Французькі власники поставили за мету перетворити справу на велике кам’яновугільне підприємство з річною потужністю видобування 20 млн пуд. вугілля. Це, у свою чергу, сприяло би зростанню їхнього авторитету в урядових колах Росії і отриманню концесії на будівництво мережі залізниць у регіоні [2, с.458-459]. За перші п’ять років існування підприємство затратило 2 млн крб. на облаштування шахт, що майже не спричинило до банкрутства. Управляючим справами на цей час працював інж. Е. Виляру (франц. гр.) [1, с.152, 203].

На початку XX ст. компанія уже працювала зі стабільним основним капіталом 7480000 крб., запасним 772000 крб. Товариство складалось із різних структурних підрозділів в межах Російської імперії, причому частка Донецьких кам’яновугільних копалень як головного підрозділу становила 15346565 фр. [11, с.506-507; 19, с.268].

У травні 1887 р. відбувся страйк 1,5 тис. шахтарів, які звернулися до директора підприємства К.П. Венсан (франц. гр.) з вимогами про підвищення платні, звільнення особливо прискіпливих та ненависних гірничих майстрів, конторника й фельдшера. Директор відмовився прийняти й розглянути ці вимоги, тому страйк

переріс в погроми й арешти поліції. Цей виступ став першими організованим страйком із чіткими вимогами й боротьбою проти штрейкбрехерів. При Міністерстві внутрішніх справ створили спеціальну комісію для обстеження становища шахтарів. Результати її роботи були враховані в законі 1892 р. “Правила про нагляд за благоустроєм та порядком на приватних гірничих заводах і промислах та про найм робітників на ці заводи й промисли”. Адміністрація підприємства після цих подій запросила нового управляючого О.А. Ауербаха. Правління товариства було в Парижі, склад адміністрації: барон Е. д’Уассель, Е. Блуїт, Г. Бюрон, Ж. Дарсі, Л. Доризен, Ш.Фер, Ш. Воше, Денъер, комісар – Ш. Кольб. Відповідальний агент у Харкові – М.С. Авдаков [6, с.10; 9, ф.299, оп.1, спр.116, арк.3; 21, с.167-168].

Французьке підприємство потрапило у важкий період спаду, який співпав з початком економічної кризи 1900-1903 рр. і тривав до 1914 р. У 1911 р. відбувається зменшення основного капіталу до 750000 крб. із задекларованих компанією 20 млн фр., а саме до Донецького басейну інвестованих 5291800 фр. Крім, того неможливо назвати величину задіяних капіталів і отриманих результатів діяльності [23, с.230-231, 245, 247].

До недостатньо досліджених сторін іноземного підприємництва та залучення зарубіжних капіталів належить розгляд діяльності товариств з незначними за обсягами інвестицій і чисельності учасників. До них належали такі повні товариства, як “Санитас” засноване 20 травня 1907 р. австрійськими підданими О.Ф. Іеллоушег, А.Ф. Енгель, купцем М.О. Штальбен з капіталом 17417 крб. Для установки центрального опалення, вентиляції і других робіт. “Електротехнічне товариство Великий Токмак” організовано 19 червня 1910 р. з капіталом 2500 крб. німецькими підданими: Р.Й. Битнер, Г.Х. Рихтер і місцевими міщанами: М.Й. Вишніовський, Г.-Х. М. Фильгероу для будівництва і експлуатації електростанції в м. Великий Токмак Бердянського повіту. У 1910 р. було утворено італійські підприємства, перше – у м. Катеринославі А.В. Жиорж, С.Б. Дебернарді (італ. під.) та М.Й. Коттавоз, А.Ф. Буроз (франц. гр-ни) товариство “Жиорж, Дебернади і К” із зареєстрованим капіталом 14000 крб., спеціалізувалось на торгівлі залізобетонними виробами і підрядами на будівельні роботи. Друге – у м. Бердянську – Р.Л. Тубан (італ. під.) та Р.М. Островський організували товариство “Цементно-бетонний і черепично-мозаїчний завод “Прогрес” із капіталом 5000 крб. Повне товариство “Браун, Епп і Альбрехт” торгівля

моторними автомобілями і різноманітним машинним приладдям утворене 30 листопада 1910 р. у м. Харкові німецькими підданими: Д.Д. Браун, Г.Г. Епп і А.А. Альбрехт. Власники задекларували капітал підприємства у 30000 крб., визначивши район операцій підприємства: м. Харків та с. Пологи Катеринославської губернії [25, с.113; 26, с.67, 93, 359].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Діяльність іноземного капіталу і підприємців набула в Донецько-Криворізькому басейні другої половини ХІХ – початку ХХ ст. різноманітних організаційних форм у вигляді торгових домів (повних товариств і змішаних товариств на довірі) та акціонерно-пайових підприємств (акціонерні товариства і товариства на паях). У металургійній промисловості працювали акціонерно-пайові підприємства, що потребували зосередження великих коштів для налагодження виробництва. У кам’яновугільній, гірничодобувній, металообробній, електротехнічній, електроенергетичній галузях, хімічній промисловості, індустрії будівельних матеріалів, сфері торгівлі діяли змішані типи підприємств, що обумовлено не тільки фінансовими потребами, а й ризиками, які мали місце при визначенні потенціалу покладів корисних копалин, наявності мережі транспортних шляхів, ринку збуту продукції, підготовлених кваліфікованих кадрів. Для змішаного типу організації підприємств відзначається закономірність у тому, що вони мали найбільш вагоме значення у 70-початок 90-их рр. ХІХ ст. і 1910-1913 рр. перший період тісно пов’язаний з початковим етапом надходження іноземних коштів та підприємництва, другий – свідчить про відновлення довіри інвесторів до можливостей успіху в регіоні після світової економічної кризи 1900-1903 рр. і депресії 1903-1909 рр.

ЛІТЕРАТУРА

1. Авдаков Н.С. Ругченковское месторождение каменного угля и эксплуатация его / Н. С. Авдаков // Горный журнал. – 1877. – Т. I. – №2. – С.151 – 204.
2. Ауэрбах А.А. Воспоминания о начале развития каменноугольной промышленности в России / А. А. Ауэрбах // Русская старина. – 1909. – № 6. – С.451 – 472.
3. Адресная книжка горнопромышленных предприятий Донецкого бассейна 1909 г. – 4-е изд., испр. и доп. – Х.: Тип. Б. Бенгис, 1908. – 120 с.
4. Адресная книжка горных и горнозаводских фирм Юга России. 1904 г. – Х.: Печатня С.П. Яковлева, 1904. – XI, 388, XXXIV с.

5. Бovyкин В.И. О некоторых вопросах изучения иностранного капитала в России / В. И. Бovyкин // Об особенностях империализма в России. – М., 1963. – С. 250 – 313.
6. Горное и Промышленное общество на Юге России (Societe miniere et industrielle). Рутченковские каменноугольные копи. – Х. Тип. К.П. Счасни, 1887. – 10 с.
7. Горнопромышленные предприятия Донецкого и Криворожского бассейнов // Горнопромышленный указатель Донецкого бассейна / Под общ. ред. В.М. Коробкова. – Х.: Тип. М. Зильберберг, 1901. – С.131 – 410.
8. Грегори П. Экономический рост Российской империи (конец XIX – начало XX в.): Новые подсчеты и оценки / П. Грегори, пер. с англ. И. Кузнецова, А. и Н. Тихоновых. – М.: РОССПЭН, 2003. – 256 с. (Экономическая история: документы, исследования, переводы).
9. Державний архів Харківської області.
10. Донецкое каменноугольное Товарищество “Коренев и Шипилов”. Отчет за 1899-1900 г. Десятый отчетный год. – Х.: Тип. Зильберберг, 1900. – 22 с.
11. Ежегодник Министерства Финансов. Вып. 1902 года. – СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1903. – IX, 779 с.
12. Задера А.Г. К вопросу об иностранных капиталах в тяжелой промышленности Юга России в период империализма / А. Г. Задера // Об особенностях империализма в России. – М., 1963. – С. 314 – 323.
13. Зив В.С. Иностранные капиталы в русской горнозаводской промышленности / В. С. Зив. – Пг.: Тип. ред. период. изданий М-ва финансов, 1917. – 132 с.
14. Иславин В. Обзор каменноугольной и железодобывающей промышленности Донецкого края / В. Иславин. – СПб.: Тип. А. Траншель, 1875. – 59 с.
15. Лисенко К. О возможности водворения содового производства на Юге России / К. Лисенко // Горный журнал. – 1874. – Т. II. – С. 230 – 248
16. Макогон Ю.В. Иностранные инвестиции в промышленности Донбасса: история, статистика, проблема современного развития / Ю. В. Макогон, Р. А. Баклагина, В. И. Овинникова. – Донецк: Институт экономико-правовых исследований АН Украины, 1993. – 213 с.
17. Об Уставе Таганрогского Товарищества снабжения железных дорог принадлежностями // Собрание узаконений и распоряжений правительства. – 1872. – № 82. – С.1459 – 1463.
18. Оль П.В. Иностранные капиталы в России / П. В. Оль. – Пг.: 4-я Государственная типография, 1922. – 304 с.
19. Отчет акционерного общества “Французское горное и промышленное общество на Юге России” // Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1900. – № 10. – С. 266 – 269
20. Пажитнова Т.К. Про роль іноземного капіталу в розвитку продуктивних сил Росії / Т. К. Пажитнова // Економічні передумови Вел. Жов. соціал. рев. (на матеріалах України). – К.: Наук. думка, 1967. – С. 32 – 41.
21. Реент О.П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) / О. П. Реент; Ін-т історії України. – К., 2003. – 340 с.
22. Російський Державний Історичний Архів (в Санкт-Петербурзі).
23. Сборник сведений о действующих в России акционерных обществах и товариществах на паях. – СПб.: В.Ф. Киршбаума, 1911. – XXXVIII, 249 с.
24. Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. Т. 2. Бахмутский уезд. – Екатеринослав: Тип. Я.М. Чаусского, 1886. – 1017 с., разд. паг.
25. Солошенко О.М. Місце іноземних підприємців у розвитку галузі будівельних матеріалів і будівництва в українських регіонах (друг. пол. XIX – поч. XX ст.) / О. М. Солошенко, Е. О. Хряпін // Матеріали Другої Всеукр. наук. конф. «Людина у структурах повсякдення в історії України», Луганськ, 24-25 лист. 2010 р. – Луганськ, 2010. – С. 112 – 114.
26. Статистика промышленных предприятий. – [Б.м., Б.г.]. – LIV, 467 с.
27. Указатель фабрик и заводов Европейской России и Царства польского: материалы для фабрично-заводской статистики. – СПб.: Тип. Р. Голике, 1887. – XIV, 823 с.
28. Фабрично-заводские предприятия Российской Империи (исключая Финляндию). – 2-е изд. – Пг.: Тип. Н.Я. Стойковой, 1914. – [1918 с.].
29. Фолушевський І.В. Іноземний капітал в промисловості дореволюційної України / І. В. Фолушевський // Сборник научных работ кафедр политической экономии вузов г. Харьков. – 1960. – Вып. 1. – С. 201 – 219.
30. Crisp O. Studies in the Russian economy before 1914 / O. Crisp. – London and Basingstoke : MacMillan [for] the School of Slavonic and East European, 1976. – XII, 278 p.

31. Girault R. Emprunts russes et investissements, francais en Russie, (1887–1914) / R. Girault. – Paris : Comite pour l’Histoire Econoque et Financiere de la France, 1973. – 618 p.
32. Owen Th. C. The corporation unter Russian law, 1800–1917 / Th. C. Owen. – New York : Cambridge University Press, 1991. – XVIII, 234 p.
33. Peters W. L’industrie belge dans la Russie des Tsars / W. Peters, I. Wilson. – Liege : Editions du Perron, 1999. – 199 p.